

Väikesed kirjad vööde veeres. Eesti kirivööde äärekirjade tüübid ja kihelkondlik levik Tartu- ja Võrumaa näitel

Piia Rand

Resümee

Kirivöö on oluline detail Eesti naiste rahvarõivaste juures. Eesti Rahva Muuseumis moodustavad vööd esemekogudest ühe suurema osa. Minu uurimisobjektiks on kirivööd, nende mustrirohkus ja kirjade ülesehitus. Siinses artiklis keskendun väikestele kirjadele kirivöö äärtele. Alustan vöökirja ülesehitusest, eri kirjaosadest ning keskendun äärekirja tüüpidele ja nende kihelkondlikule levikule. Tuletan äärekirjade tüpologia ja uurin nende kirjade levikut üldisemalt üle Eesti ja täpsemalt Tartu- ja Võrumaa kihelkondades. Laias laastus saab kirivööde äärekirjad jagada kahte suurde rühma: plokilised ehk kastikestest/ristkülikutest koosnevad kirjad ja diagonaalsed ehk kaldjoontest moodustuvate kujunditega kirjad. Äärekirja põhitüüp sõltub vöö käärimisest. Plokilistel kirjadel on paaritu arv linaseid põhjalõngu iga villase kirjalõnga kohta vahele kääritud. Diagonaalsetel kirjadel on aga alati kaks linast põhjalõnga villaste kirjalõngade vahel. Plokilisi kirju rühmitades oli võimalik eristada viis põhitüüpi koos mõningate variatsioonidega. Diagonaalsete kirjade varieeruvus on aga suurem. Nende põhitüüpe leidsid üheksa, igapähe veel oma variatsioonid. Edasiste uuringute käigus suure tõenäosusega uusi äärekirjade tüüpe juurde ei tule, kuid variatsioone võib lisanduda.

Võtmesõnad: rahvarõivad, kirivööd, vöökirjad, mustrid, mustritüübid, levikukaardid

Sissejuhatus

Olen kirivöödega tegeleenud juba aastast 1988, alates õpingutest Tallinna Pedagoogilises Instituudis. Vööd võlusid mind oma mustrirohkuse ja geometrilise loogikaga. Seoses uue ärkamisajaga suurenes toona huvi rahvusliku rõivastuse vastu, nii hakkasin ka teistele vöökudumist õpetama. Tõusude ja mõonadega olen vöödega tegeleenud siiani. Alates 2005. aastast olen käinud Eesti Rahva Muuseumis kirivööde mustreid joonistamas. 2013. aastal ilmus Saara kirjastuse kaasabil minu raamat „Eesti kirivööd“ (Rand 2013),

milles on vöökudumise õpetused ning kaks vöömustrit iga kihelkonna kohta ERMi kogudes olevatelt esemetelt. Vöökudumist olen aastaid õpetanud Tartu rahvarõivavalmistajate koolis ja ERMi suvistes töötubades.

Vööl on olnud rõivastuse osana tähtis roll, eriti siis, kui nööbid ja lukud olid veel leiutamata, trukkidest ja krõpsudest rääkimata. Vöö hoidis rõivaid koos ja andis kehale tugevust. Mida kõvemini see ümber köidetud oli, seda tugevam keha oli (Manninen 2009: 317). Oma maagiliste mustritega kaitses vöö kurja eest ja edastas sõnumit kandja päritolu, perekonnaseisu (Kagu-Eesti meestel), käsitööskuse ja muu selletaolise kohta. Iga kiri ehk muster kannab sõnumit, kuid sõnum on olemas vaid nende jaoks, kes märkide tähendust tunnevad (Reemann 2009: 5). Pikemalt on vöödega seotud kommetest kirjutanud Eevi Astel (1981: 136–145; 1998).

Aegade jooksul on meie aladel kasutatud mitmesugustes tehnikates valmistatud vööid. Varasematest tekstiilvöödest on tuntud kõlatehnikas valmistatud vööd. Esimesed kirivöötehnikas kootud vööde leiud on pärit Iisaku kandist 12.–13. sajandi kalmest (Astel 1998: 55). 18.–19. sajandiks oli kirivöö kudumine tuntud üle Eesti (samas). Enamasti oli kirivöö naistevöö. Mehed kasutasid kitsast kirivööd ainult Kagu-Eesti aladel särgi peal kantava vööna (samas: 57) või rituaalse esemena pulmakombestikus (ERM 13966)¹. Meestevöödena on kasutatud võrkvöötehnikas ja lõimeripstehnikas ühe- või mitmevärvilisi vööid, samuti nahkrihmu. Meeste kõige uhkemad vööd on olnud helmestega tikitud (helmevööde kohta vt Astel 1983: 104–106; Kont 2014: 94–111).

Minu uurimisobjektiks on kirivööd, nende mustrirohkus ja kirjade ülesehitus. Selles artiklis keskendun eelkõige kirivöö äärtele. Juttu tuleb vöökirja ülesehitusest, kirja osadest ning äärekirja tüüpidest ja kihelkondlikust levikust.

Artikli uurimisküsimusteks on:

- Milliseid äärekirju on Eesti kirivöödel olnud?
- Millisteks tüüpideks need jagunevad?
- Kuidas nad on piirkondlikult levinud?
- Milline on Tartu- ja Võrumaa kihelkondades äärekirja eri tüüpide osatähtsus?

Kirivööid on aegade jooksul muuseumidesse korjatud palju. Eesti kirivöödest on esimesena põhjalikumalt kirjutanud Soome-Eesti etnograaf Ilmari

1 ERM 13966. „Vöö. Kinkija Karl Krass, Soosaare v. Krassi t. Tehtud Pillistvere kih. Nõmaveres. Asja vanus üle 100 a. Sarnaseid laiü vööid kandsid peipoisid „pihtvööks“, kui nad pruuti ära tooma läksid. Vöö küljes rippus mõök, millega peipoisid pruuti mehekodu viies ristisid ukse ette löid. Ka sõitsid nad (ratsa) ümber pulmarongi ja löid tagasi maja juurde jõudes mõõgaga vastu katuse räästast. Isamees tõstis mõõga otsaga „sõba“ pruudi näo eest ära.” – Väljakirjutus ERMi pearaamatust.

Foto 1. Tittedega, äärekirjata vöö Tõstamaalt (ERM A 784:158). ERMi foto.

Manninen teoses „Eesti rahvariiete ajalugu“ (2009: 309–318). Juba tema ajal oli ERMi kogudes 3784 vööd (samas: 309). 20. sajandi lõpul oli ERMi kogudes viis ja pool tuhat vööd, millest kirivööid üle nelja ja poole tuhande (Astel 1998: 7). Praeguseks ajaks on neid veelgi rohkem. Oma mustrite ja värvide varieeruvuses on nad üks suur ja huvipakkuv osa meie pärandkultuurist. Vööraamatu jaoks materjali kogudes uurisin vööid üldisemalt, s.t valisin igast kihelkonnast mõned näited, kuid nüüd olen seoses oma magistritööga hakanud ERMi kirivööid uurima sihipäraselt kihelkondade kaupa. Seniste uuringute käigus olen üle vaadanud üle kahe ja poole tuhande vöö: Viru-, Võru-, Viljandi-, Järva- Tartu- ja Setomaa, osaliselt Harju- ja Pärnumaa omad.

Iseloomustusi ja õpetusi kirivööde kohta leidub rahvarõivaraamatutes (Kurrik 1938; Moora 1957: 34, 100, 122, 161; Kaarma, Voolmaa 1981). Mõningaid piirkondlikke kirjeldusi kirivöödest võib leida viimasel ajal ilmunud üksikuid maakondi käsitlevatest rahvarõivaraamatutest (Piiri 2014; Kull 2014; Jürgen 2015; Kuum, Rea 2015; Raud 2016; Kont jt 2017; Loite 2017). Nendes on põhirõhk mustritel ja õpetustel, seega teoreetilisi üldistusi leidub neis vähe. Väandra kirivööde kihelkondlikke eripärasid on otsinud Inna Raud (Antson) oma seminaritöös (Antson 2009). Tugevat eripära võrreldes naaberitega tal leida ei õnnestunud. Seoseid on aga leitud renessansiajastu mustiraraamatute ja meie rahvusmustrite, sealhulgas vöömustrite vahel (Vunder 1993: 110, 116). Vöömustrite tähendustega on tegelenud Tõnis Vint (filmis „Lielvārdes josta“, 1980), kuid rohkem on ta keskendunud Liivi vöömustritele. Läti vöödest on uurimuse teinud Anete Karlson (2014). Ta on kirjeldanud kolme Läti piirkonna kirivööde materjalikasutust ja mustri kompositsiooni ning jaganud nende piirkondade vööd eri tüüpidesse. Samamoodi saab ka Eesti vööid tüpologiseerida materjali, värvikasutuse ja mustri ülesehituse järgi. Ulatuslikuma kirivööde uurimisega tegelen oma magistritöö käigus.

Vöökirja osad

Kirivöö on enamasti pleegitatud linasele põhjale värviliste villaste lõngadega korjatud geomeetriliste kirjadega vöö. „Korjamise tõttu sai üks pool villasem kui teine, see oli vöö „hüva“ pool“ (Manninen 2009: 313). Kirivöö võib olla kogu ulatuses ühesuguse mustriiga, sellel võib poole pealt hakata teistsugune muster või kohati võib sellel teistsugune muster sees olla. Piirkonniti on vööde laius ja vöömustrite ülesehitus mitmekesised. Eri vöödelt saab välja lugeda erisuguseid mustri osi. Laiematel vöödel on neid rohkem, kitsamatel vähem. Mõnes piirkonnas on kogu vöö laiuses üks muster, mõne piirkonna vöödel on servas laiem või kitsam äärekiri ja kitsad värvilised küüd (siksakjooned) veel äärtes või siis mustriosi üksteisest lahutamas (foto 2). Eri piirkondades võivad mustrite osad ja nende rohkus vöödel varieeruda. Kirivööd on pikuse poolest enamasti sarnased (umbes 2,5 m ehk kolm vööümbermõõtu), aga nende laiused on piirkonniti erinevad (kohati 3 cm, tihti 4–5 cm, Kesk-Eesti kihelkondades 7–8 cm, vahel kuni 10 cm), nagu ka otsanarmaste töötlus (mõningaid variante olen kirjeldanud oma raamatus, vt Rand 2013: 60–61). Vöökirjad on tehnoloogiast tulenevalt enamasti geomeetrilised. Hilisemal ajal tulid sisse stiliseeritud inimfiguurid ja taimekujundid (vt foto 1).

Fotol 2 on nooltega näidatud vöökirja osad. Allpool annan vöökirjaga seotud olulisemate mõistete lühiselgitused.

Äärelõng – vöö servades jooksev üksik värviline villane lõng. Mõnedes kihelkondades on vöödel servas värviline äärelõng, mõne kihelkonna vööd on ilma äärelõngata. Nende servad on linased – muuseumi kirjeldustes on öeldud, et äär on loomata.

Äärekiri – väike iseseisev kiri vöö mõlemas ääres (fotod 2, 3). Äärekirjade laius võib olla erinev: kitsas kiri – üks kuni kolm lõnga, keskmise laiusega kiri – neli kuni seitse lõnga ja laiad äärekirjad – kaheksa kuni üksteist lõnga. Kõige rohkem on vööid, mille äärekirja laius on kolm, viis, kuus või seitse lõnga.

Küü – värviline siksakjoon piki vööd, mis asub kirjade vahel või vöö ääres. Enamasti koosneb küü kahest samavärvilisest (foto 2), vahel ka erivärvilisest (foto 3) villasest lõngast. Mõnes piirkonnas on levinud ka kolmelõngalised

Foto 2. Vöökirja osad Kolga-Jaani vöö (ERM A 315:11) näitel. *ERMi foto.*

Foto 3. Asümmeetrilise keskkirjaga ja kitsa plokilise äärekirjaga Põlva vöö (ERM A 151:1). *ERMi foto.*

Foto 4. Kodavere kolme küüga vöö (ERM 186). *ERMi foto.*

küüd; neil on välimised lõngad üht ja sisemine lõng teist värvi (ERM A 446:824). Enamasti on küüd vöödes ühekaupa, aga näiteks Tartumaa idaosas (eriti Kodavere kihelkonnas) on iseloomulik, et äärekirja ja äärelõnga vahele jääb üks küü, aga ääre- ja keskkirja vahele kolm erivärvilist küüd. Enamasti on nendeks värvideks (madara)punane, (kaselehe)kollane ja (poti)sinine (foto 4). Muudes piirkondades ei ole ma vöödel sellist küüde rohkust täheldanud.

Keskkiri – suur kiri piki vööd. Enamasti geomeetriline, võib olla keskjoone suhtes sümmeetriline (foto 2) või asümmeetriline (foto 3). Moodustab kõige laiema osa vööst.

Vöö süida – vöö keskkirja keskel olev teist värvi joon, mille laiuseks on 1–5 kirjalõnga.

Äärekirjad

Eri kirjaosade olemasolu järgi võib Eesti kirivööid jagada järgnevalt:

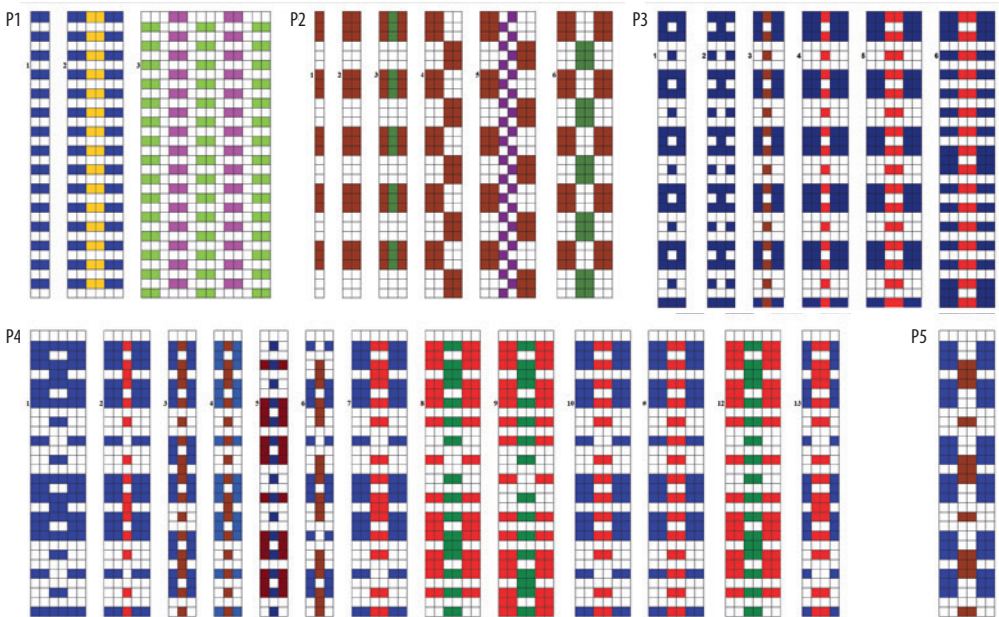
1. äärekirjadega vööd;
 - 1.1. äärekiri moodustub plokilistest kujunditest;
 - 1.2. äärekiri moodustub diagonaalsete servadega kujunditest;
2. äärekirjadeta vööd.

Siinses artiklis tegelen äärekirjadega vööde tüpologiseerimisega. Äärekirjadeta vööd jätan kõrvale. Samuti jätan vaatluse alt välja kirivööde vähem levinud alarühma – lapilised vööd.² Nii plokilisi kui diagonaalseid äärekirju saab omakorda jagada eri tüüpidesse, mida järgnevas lähemalt kirjeldan.

Äärekirjade jagunemine tüüpideks

Kirivööde äärekirju saab jagada kahte suurde rühma vastavalt sellele, kuidas villased kirjalõngad on koos linase põhjalõngaga üles kääritud ja seega mustrit moodustama hakkavad.

2 Enamasti läbivillane (vahel üksikute linaste lõimelõngadega), lihtsatest ruutudest või ristkülikutest koosneva mustriga vöökirja mitmevärvilisel taustal (Freiethal, Västrik 2012: 6). Kuna need vööd on levinud meile Läti poolt, siis on neid nimetatud ka lätilapilisteks.

Joonis 1. Plokilised äärekirjad. Piia Ranna joonis.

1. Plokilised äärekirjad

Esimese rühma moodustavad plokilised äärekirjad. Üles on kääritud vaheldumisi üks villane kirjalõng ja paaritu arv linaseid põhjalõngu. Kudumise käigus tõusevad korruga ühes vahelikus villased ja teises vahelikus linased lõngad. Seega moodustuvad kirjad, mille servad on vööga risti, s.t tekivad kastikesed ehk plokid. Sellistes kirjades laius on kuni kuus kirjalõnga. Kasutatud on üht või kaht värvi kirjalõngu.

Olen tuvastanud viit tüüpi plokilisi äärekirju (joonis 1).

- 1.1. Plokilise äärekirja esimene tüüp (joonis 1, P1). Linased põhjalõimed ja kirjalõimed on kääritud vaheldumisi ja kuna mingit korjamist pole toimunud, siis tekivad kohakuti asetsevad täpid või laiemal juhul ristipidised triibud vöö servadesse (joonis 1, P2; foto 5).
- 1.2. Plokilise äärekirja teine tüüp (joonis 1, P2) koosneb üle kolme rea liikuva(te)st kirjalõnga(de)st. Kaks rida (esimene ja kolmas) tekivad ise, ühel real on vaja mustrit korjata (joonis 1, P2; fotod 6, 7).
- 1.3. Plokilise äärekirja kolmanda tüübi äärmisi lõngu on vaja igal kolmandal real korjata. Keskmised täpid tekivad ilma korjamata (joonis 1, P3; foto 3). Rõuges on selle äärekirja nimeks *silmiline* (ERM 7168), Puhjas *ääred sõlmikud* (ERM 8992), Rannus *silmikud* (ERM 8993).

Foto 5. Plokilise äärekirjaga P1-tüüpi vöö Pärnu-Jaagupist (ERM 15134). *ERMi foto.*

Foto 6. Äärekirja tüüp P2.1 Meremäe vöö (ERM A 408:15). *ERMi foto.*

Foto 7. Sama äärekirja keerukam tüüp P2.5 Viljandi vöö (ERM A 292:261). *ERMi foto.*

Foto 8. Plokilise äärekirja viies tüüp (P5) Viljandi vöö (ERM 17866). *ERMi foto.*

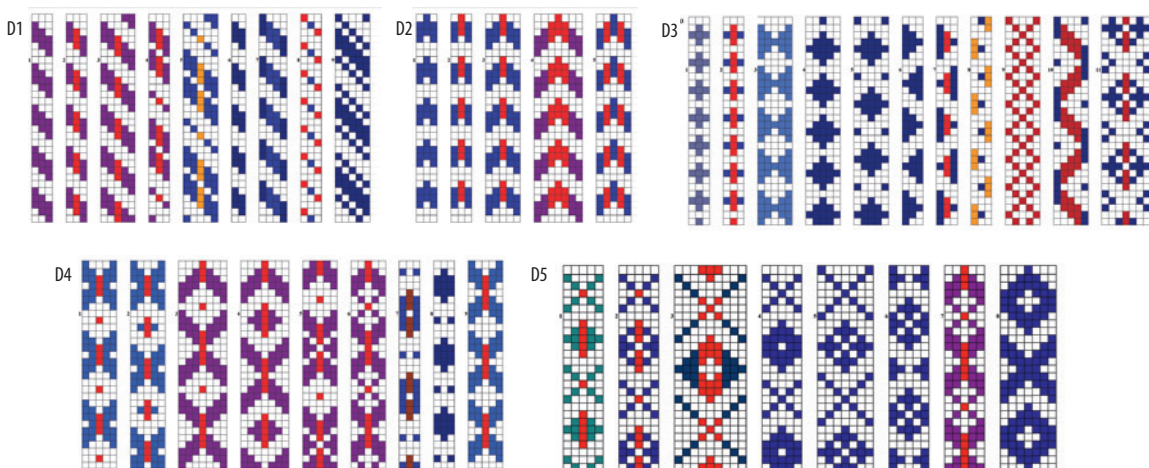
1.4. Plokilise äärekirja neljanda tüübi kirja mõned read tekivad kudumise käigus ise, mõnel real on vaja kirja korjata, sealhulgas ka keskmisi lõngu (joonis 1, P4; foto 4). Kirja P4.7 on Palamusel nimetatud *kassikäppadeks* (ERM 3917), Puhjas *leevikuteks* (ERM 8991).

1.5. Plokilise äärekirja viiendaks tüübiks jäi kiri, mis küll pisut meenutab eelmist tüüpi, aga kuna selle kirja loomine on teistsugune, siis on ta tüpologiseeritud eraldi. Selle kirja loomise eripäraks on, et linaseid taustalõngu on villaste kirjalõngade vahel ühe asemel kolm (joonis 1, P5; foto 8). Kursis on selle kirja nimeks *kilpsilma kiri* (ERM A 192:24).

2. Diagonaalsed äärekirjad

Teise ning suurema rühma moodustavad diagonaalsed äärekirjad. Nende käärimisel on iga kirjalõnga vahel kaks linast põhjalõnga – nii nagu keskkirjaski. Mustris moodustuvad diagonaaljoontega kujundid:

ristid, rombid, diagonaalid, hangulised kirjad, poolikud kaheksakannad jm. Diagonaalsete äärekirjade lauseks on tavaliselt kolm kuni viis, laiematel vöödel kuni 11 kirjalõnga. Diagonaalsetel kirjadel on lõngu enamasti paaritu arv. Värvet on neis kirjades harva üks, enamasti kaks. Diagonaalse äärekirja

Joonis 2. Diagonaalsed äärekirjad I. Piia Ranna joonis.

tüüpide hulk on suurem kui plokilistel äärekirjadel. Neid olen vöödel tuvastanud üheksa tüüpi (joonised 2, 3).

- 2.1. Kõige lihtsamad diagonaalsed äärekirjad (D1) on ühe- või kahevärvilised diagonaalid. Vöödes on nad tavaliselt sümmeetriliselt, kuid vahel on neid paigutatud ka samasuunaliselt (fotod 9, 10).
- 2.2. Selle rühma järgmiseks tüübiks on kalasaba- ehk küüsiline kiri (D2), milles on üks või kaks värvi ja kirja laiuks kolm kuni seitse lõnga (joonis 2, D2; foto 11). Kodaveres on seda nimetatud *kalasabaks* (ERM 3918³).
- 2.3. Diagonaalsete äärekirjade kolmandas rühmas (D3) on kirjad, mis on arenenud välja positiiv-negatiivsuhtes rombidest ja kolmnurkadest (joonis 2, D3; foto 12). Rombikesed jäävad ühele poole ja kolmnurgad teisele poole vööd. Kirjade laius on kolm kuni viis lõnga, värve kirjas tavaliselt üks või kaks.
- 2.4. Neljanda tüübi diagonaalsete äärekirjade seas (joonis 2, D4; foto 13) leiduvad kirjad, mis on kombineeritud ristist ja südamega rombist. Selles rühmas on romb ja rist positiiv-negatiivsuhtes – ühele poole vööd jäävad romb ja teisele poole ristid.
- 2.5. Viiendas rühmas on samuti risti ja rombi kombinatsioon, aga seekord on nad mõlemad ühel ja samal pool vööd koos (joonis 2, D5; foto 14).

3 See vöö on kadunud, aga temast on pilt (Kurrik 1938, tahvel XX, pilt 1).

Foto 9. Põide vöö (ERM A 509:985). *ERMi foto.*

Foto 10. Karja vöö (ERM 17000). *ERMi foto.*

Foto 11. Suure-Jaani vöö (ERM 15341). *ERMi foto.*

Foto 12. Märjamaa vöö (ERM 11692). *ERMi foto.*

Foto 13. Viljandi vöö (ERM A 509:761). *ERMi foto.*

Foto 14. Põltsamaa vöö (ERM A 794:107). *ERMi foto.*

Foto 15. Pilstvere vöö (ERM 15301:2). *ERMi foto.*

Foto 16. Suure-Jaani vöö (ERM 2075). *ERMi foto.*

Foto 17. Kolga-Jaani vöö (ERM 14087). *ERMi foto.*

Foto 18. Kolga-Jaani vöö (ERM A 112:1). *ERMi foto.*

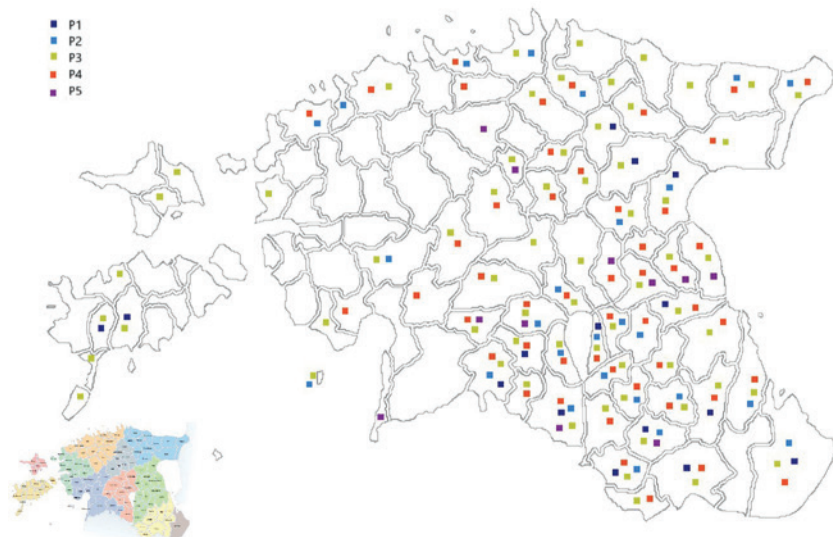

Foto 19. Põltsamaa preesikirjaga vöö (ERM A 112:87). *ERMi foto.*

Joonis 3. Diagonaalsed äärekirjad II. Piia Ranna joonis.

- 2.6. Diagonaalsete äärekirjade kuuendas rühmas (D6) on kirjad, mis koosnevad positiiv-negatiivsuhtes ristidest (foto 15). Siia lisasin ka ühe samamoodi käituva rombidega kirja (joonis 3, D6; foto 16). Laiuseks on neil kirjadel viis kuni seitse lõnga. Enamasti on nad ühevärvilised, aga on ka kahe-kolmevärvilisi ristilisi kirju.
- 2.7. Järgmise rühma (D7) moodustavad sarvilised või hangulised kirjad (joonis 3, D7; foto 17). Kirjad võivad vöö servas olla paigutatud ühes suunas või vaheldumisi. Enamasti on need kirjad kahevärvilised, vahel ka kolmevärvilised. Keskel on üks või kolm lõnga, kirja kogu laius viis kuni seitse lõnga.
- 2.8. Järgmise kirivööde diagonaalsete äärekirjade tüübi moodustavad muud asümmeetrilised kirjad (joonis 3, D8; foto 18). Nende laiuseks on viis kuni üheksa lõnga, värve on neis kirjades enamasti kaks.
- 2.9. Viimase diagonaalsete kirjade tüübi moodustavad muud sümmeetrilised kirjad (joonis 3, D9; foto 19). Nagu eelmisedki, on need kirjad kahevärvilised, laiusega kuni 11 lõnga.

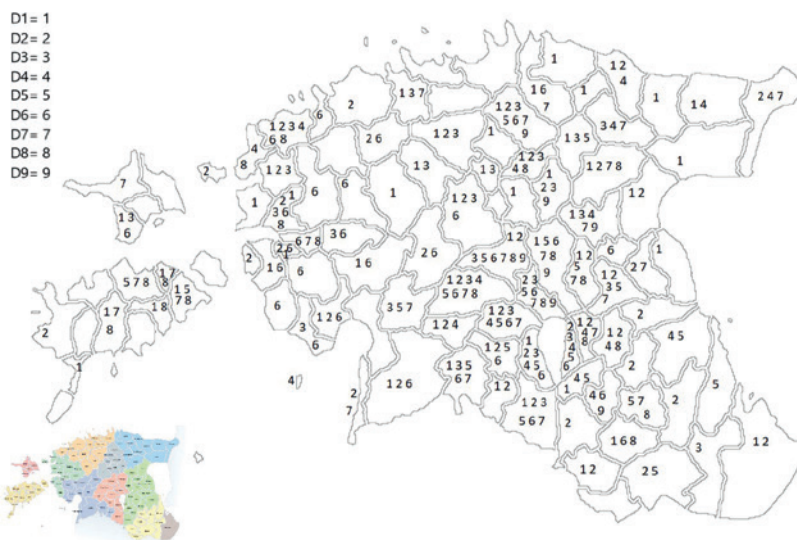
Joonis 4. Plokiliste äärekirjade levik Eesti kihelkondades. Piia Ranna joonis.

Äärekirjade kihelkondlik levik

Jooniste 4 ja 5 kaartidelt on näha, kuidas kirivööde äärekirjad on ERMi kogude põhjal Eesti kihelkondades levinud olnud. Iga kihelkonna kohale on märgitud, milliste äärekirjadega võid sealt Eesti Rahva Muuseumisse on jõudnud. Et pilt liiga kirjuks ei läheks, siis on välja toodud ainult nii plokiliste kui diagonaalsete kirjade põhitüübid, erimeid välja toomata. Kaardid ei näita ühegi kirja osatähtsust kihelkonna vööde äärekirjade hulgas.

Joonis 4 esitab kirivööde plokiliste äärekirjade levikut Eestis. Selle järgi võib öelda, et plokilised äärekirjad on enim levinud Tartu- ja Viljandimaa kihelkondades, kus on kasutatud kõige rohkem variatsioone. Nendes kihelkondades on plokiliste kirjade viiest tüübist enamasti esindatud kolm kuni neli tüüpi – Helme kihelkonnas isegi kõik viis tüüpi. Virumaa kihelkondades on plokilised kirjad esindatud enamasti ainult kahe tüübiga. Laiemalt on seal levinud P3 ehk silmiline kiri, hajusalt on levinud ka üksikuid teisi tüüpe. Harju- ja Pärnumaal on plokilised kirjad samuti hõredalt levinud, Läänemaal neid aga peaaegu ei esinegi. Saartel on plokilistest äärekirjadest esindatud ainult silmiline kiri (P3). Seega kõige laiema levikuga üle Eesti ongi P3 ehk silmiline kiri. Lõuna-Eestis on levinud kirjatüüp P4 koos oma variatsioonidega.

Joonisele 5 märkisin ERMi jõudnud diagonaalsete äärekirjadega vööde päritolu. Kõige rikkalikuma diagonaalsete äärekirjade valikuga on Võrtsjärve ümber ja sellest pisut põhja poole jäävad kihelkonnad. Laiemate äärekirjadega (D8 ja D9) on Pilistvere, Põltsamaa ja Kolga-Jaani vööd. Eriti uhkeldavad on mõned Pilistvere vööd, kus piki vööd kulgeb suisa kaks äärekirja mõlemas

Joonis 5. Diagonaalsete äärekirjade levik Eesti kihelkondades. Piia Ranna joonis.

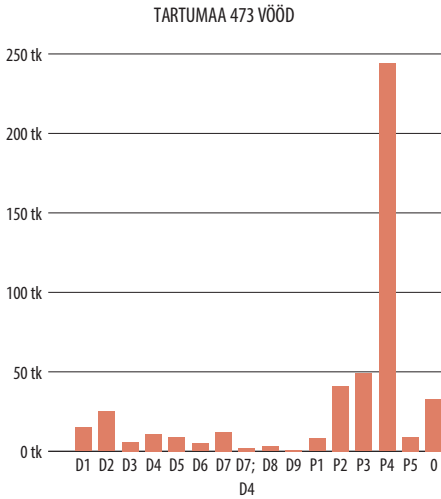
vöö servas – üks plokiline ja teine diagonaalset tüüpi (ERM 8905, ERM A 509:676, ERM A 509:1141). Kagu-Eestis on diagonaalsete äärekirjadega võid vähe. Seal on vööde servad tagasihoidlikumad. Ka Virumaal, samuti Lääne-Eesti kihelkondades leidub diagonaalseid äärekirju vähestel vöödel. Enamasti on sealsed vööd üldse ilma äärekirjadeta. Diagonaalsetest kirjadest on Lääne-Eestis levinuim tüüp D6, nii ristide kui rombidega positiiv-negatiiv-äärekiri. Ida-Saaremaal on levinud diagonaalsed äärekirjad, enim on seal D1 diagonaalseid jooni või pisut keerukamaid D8 asümmeetrilisi siksakjoontega äärekirju. Lääne-Saaremaal seevastu on valdavad väikesed P3 plokilised äärekirjad. Ka mõnedel Harjumaa vöödel esineb diagonaalseid äärekirju, aga enamasti on siingi vööd kitsa plokilise äärekirjaga või hoopis ilma äärekirjata.

Tabel 1. Läbi uuritud kirivööd Tartumaa kihelkondadest.

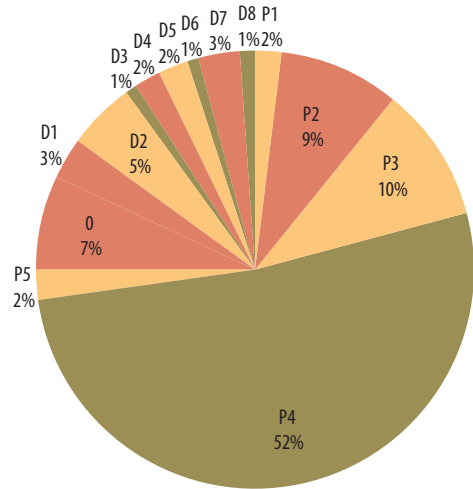
Kihelkond	Uuritud vööde arv
Kambja	12
Kodavere	43
Kursi	18
Laiuse	20
Maarja-Magdaleena	19
Nõo	14
Otepää	19
Palamuse	11
Puhja	41
Rannu	35
Rõngu	113
Sangaste	16
Tartu-Maarja	14
Torma	20
Võnnu	34
Äksi	44

Äärekirjade maakondlik levik ja osatähtsus Tartumaa näitel

Eelnevas vaatlesin äärekirjade kihelkondlikku esinemist üldiselt, arvestamata seejuures nende arvukust. Tartumaa kihelkondade näitel võtan nüüd

Joonis 6. Tartumaa kirivööde äärekirjade tüüpideks jagunemine. Piia Ranna joonis.

Joonis 7. Kirivööde äärekirjatüüpide osatähtsus Tartumaal. Piia Ranna joonis.

täpsema vaatluse alla äärekirja eri tüüpide osatähtsuse vööde koguhulgast. Vanal Tartumaal oli 16 kihelkonda. ERMis olen üle vaadanud kokku 571 vööd nendest kihelkondadest. Siinsesse valimisse võtsin 473 kirivööd. Välja jäid 90 vööd, mis pole otseselt ühegi kihelkonnaga seostatud, vaid pearaamatu legendides on päritoluna kirjas lihtsalt Tartumaa – mitmel puhul on eseme kohta kirjas, et vöö on ostetud turult või näitusmüügilt, kuid selle algne päritolu on teadmata. Samuti jäid välja vähesed lapilised vööd. Muuseumi kogutud vööde hulk kihelkonniti on erinev, ulatudes 11-st Palamuselt kuni 133 vöö ja vöötükini Rõngu kihelkonnast (tabel 1).

Nagu diagrammidelt näha (joonised 6, 7), on Tartumaa kihelkondade vöödel esindatud kõik äärekirjade tüübid. Enamik äärekirju on plokilised, moodustades 75% kõikidest vöödest. Levinuim on plokiliste äärekirjade neljas tüüp P4 (52%), enamasti selle variatsioonid P4.7 ja P4.8. Plokilistest kirjadest on enam kasutatud veel lihtsamaid kirju P2 ja P3.

Diagonaalsete äärekirjade osakaal kõigi äärekirjade hulgas jääb alla viienädi. Diagonaalsetest äärekirjadest on üks levinuimaid kalasabakiri D2. Enamasti on Tartumaa igas kihelkonnas olnud üks kuni kolm „lemmik“-äärekirja. Ainult Laiuse kihelkonnas on vööde äärekirjad ühtlaselt esindatud. Kahel vööl on seal äärekirja tüüp poole vöö pealt muutunud. Diagonaalsete servadega äärekirjadel on olnud suurim osatähtsus Laiuse kihelkonnas (55%), järgnevad Kursi ja Nõo kihelkonnad (vastavalt 44% ja 42%). Esineb ka äärekirjata vööd. Ülejäänud äärekirjade tüübid jäävad marginaalseks. Suurem äärekirjade varieeruvus on kihelkondades, mis piirnevad Viljandimaa kihelkondadega.

Äärekirjade maakondlik levik ja osatähtsus Võrumaa näitel

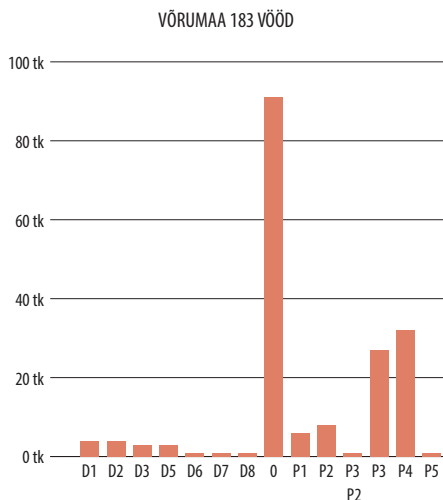
Võrumaa kaheksast kihelkonnast uurisin 183 kirivööd. Lisaks on sellest maakonnast kogutud 29 muud vööd – nn lätilapilised ja telgedel kootud *kolmenitse*-vööd. Võrumaa vööde valimisse hõlmasin ka üldise Võrumaa määratlusega vööd (ja lisaks ühe Valga vöö), sest need sarnanevad ülejäänud maakonna vöödega, erinevalt Tartumaa kihelkondliku määratluseta vöödest (tabel 2).

Võrumaal on kirivöödel ülekaalus plokilised äärekirjad. Vastseliina ja Rõuge kihelkonnas on aga enim levinud hoopis ilma äärekirjadeta vööd.

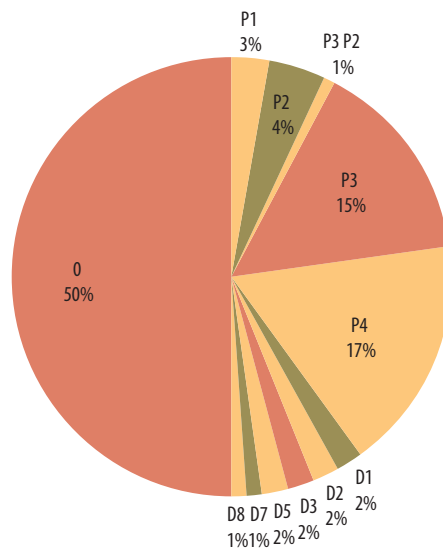
Üldistavalt näeme, et pooltel Võrumaa kihelkonna vöödel puudub äärekiri ning 40% vöödest on plokilise äärekirjaga, millest enamiku moodustavad P3- ja P4-tüüpi kirjad. Diagonaalsete servadega kirju on Võrumaal vähe; nimetamisväärselt ainult Karula, Kanepi ja Urvaste kihelkonna vööde hulgas. Suurem äärekirja variantide valik on nendes kihelkondades, mis piirnevad Tartumaaga.⁴

Tabel 2. Võrumaa kihelkondadest uuritud kirivööd.

Kihelkond	Uuritud vööde arv
Hargla	7
Kanepi	7
Karula	12
Põlva	15
Rõuge	59
Räpina	30
Urvaste	19
Vastseliina	19
Valga ja Võrumaa	15

Joonis 8. Võrumaa kirivööde äärekirjade tüüpideks jagunemine. Piia Ranna joonis.

Joonis 9. Äärekirjade levik ja osatähtsus Võrumaal. Piia Ranna joonis.

4 Detailsem ülevaade Tartu- ja Võrumaa kirivööde äärekirjatüüpide kihelkondlikust jaotumisest on näha artikli veebiversiooni juurde lisatud joonistelt.

Kokkuvõte

Kirivööd on oluline osa meie rahvarõivast. Vööde kogu on Eesti Rahva Muuseumi Eesti ala esemekogus üks suuremaid. Neid annab uurida mitmest aspektist: mustrite, värvide ja muude parameetrite järgi. Seekord alustasin äärtest ja võtsin uurimise alla kirivööde äärekirjad. Oma varasema vöömustrite joonistamise käigus ja nüüd põhjalikul vööuurimisel kogutud äärekirjad tüpologiseerisin ja kandsin kaartidele.

Laias laastus saab kirivööde äärekirjad jagada kahte suurde rühma: plokilised ehk kastikestest/riskülikutest koosnevad kirjad ja diagonaalsed ehk kaldjoontest moodustuvate kujunditega kirjad. Äärekirja põhitüüp sõltub vöö käärimisest. Plokilistel kirjadel on paaritu arv linaseid põhjalõngu (enamasti üks, harva kolm) iga villase kirjalõnga kohta vahele kääritud. Diagonaalsetel kirjadel on aga alati kaks linast põhjalõnga villaste kirjalõngade vahel.

Plokilisi kirju rühmitades oli võimalik eristada viis põhitüüpi koos mõningate variatsioonidega. Diagonaalsete kirjade varieeruvus on suurem. Nende põhitüüpe leidis üheksa, igapähe veel omad variatsioonid. Edasiste uuringute käigus suure tõenäosusega uusi äärekirjade tüüpe juurde ei tule, kuid variatsioonid võivad lisanduda.

Levikukaarte uurides tulevad välja mõned piirkondlikud eripärad. Kõige suurem variatiivsus on vööde äärekirjadel Kesk-Eesti kihelkondades. Seal on levinud mõlema põhitüübi äärekirjad. Saartel on plokilistest kirjadest levinud vähesel määral tüüp P3, diagonaalsetest D1 ja D8 variandid. Täpsemalt uuritud Tartu- ja Võrumaal on ülekaalukateks lemmikuteks plokilised äärekirjad, neist eriti tüübid P3 ja P4. Võrumaal on pooled uuritud vöödest hoopis ilma äärekirjata.

See on väike osa kirivööde uuringust. Ees ootab ülejäänud maakondade vööde analüüsimine nii äärekirjade kui ka muude kirja- ja vööosade vaatevinklist.

Allikad

- Antson**, Inna 2009. *Vändra kihelkonna kirivööd*. Seminaritöö. Viljandi: TÜ VKA rahvusliku käsitöö osakond. Käsikiri TÜ VKA raamatukogus.
- Astel**, Eevi 1981. Vöö eestlaste rahvatraditsioonis. – *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXXII*. Tallinn: Valgus, 136–145.
- Astel**, Eevi. 1983. Eesti helmevööd. – *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXXIII*. Tallinn: Valgus, 104–106.
- Astel**, Eevi 1998. *Eesti vööd*. Tartu: Ilmamaa.
- Freienthal**, Merike, **Västri**, Veinika 2012. *Lapilised vööd*. Türi: Saara kirjastus.
- Jürgen**, Tiina 2015. *Mulgi rahvarõivad*. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi kultuuriakadeemia.
- Kaarma**, Melanie, **Voolmaa**, Aino 1981. *Eesti rahvarõivad*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Karlson**, Anete. 2014. *Rakstainās jostas: kopīgais kultūrslānis*. [Patterned sashes: the common cultural layer.] Riga: Latvijas Nacionālais Kultūras Centras.
- Kont**, Ülli 2014. Helmevöö – kas linnasakste poekaup või Eesti talunaiste käsitöö? – *Käegakatsutav. Studia Vernacula* 5, 94–111.
- Kont**, Ülli, **Randmaa**, Anu, **Raud**, Inna 2017. *Pärnumaa rahvarõivad*. Pärnu, Türi: SA Pärnu Muuseum, Saara kirjastus.
- Kull**, Tiina (koost.) 2014. *Rahvarõivaid Vooremaa veerelt*. Jõgeva: Jõgevamaa koostöökoda, Saara kirjastus.
- Kurrik**, Helmi 1938. *Eesti rahvarõivad*. Tartu: Eesti Rahva Muuseumi kirjastus.
- Kuum**, Tiina, **Rea**, Juta 2015 *Saarde mustrid*. Saarde: Külaselts Iiris.
- Loite**, Kersti 2017. *Virumaa rahvarõivad*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Manninen**, Ilmari 2009 [1927]. *Eesti rahvariiete ajalugu*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Moora**, Harri (toim.) 1957. *Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Piiri**, Reet 2014. *Vana-Tartumaa rahvarõivad: Eesti Rahva Muuseumi kogudest*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Rand**, Piia 2013. *Eesti kirivööd*. Türi: Saara kirjastus.
- Raud**, Inna 2016. *Vändra kihelkonna rahvarõivad*. Türi: Saara kirjastus.
- Reemann**, Vaike 2009. *Kiri. Muster. Ornament*. Tartu, Tallinn: Eesti Rahva Muuseum, Eesti Rahvakunsti ja Käsitöö Liit.
- Vunder**, Elle 1993. Renessansi mustri raamatud ja Eesti rahvakunst. – *Muunduv rahvakultuur: etnograafilisi uurimusi*. Toim. Ants Viies. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 91–130.

Audiovisuaalsed allikad

Znotiņš, Aivars (režissöör) 1980. Lielvades josta. Riia kinostuudio.

Andmebaasid

Eesti muuseumide veebivärv muis.ee (12.04.2018)

Esemelised allikad

Eesti Rahva Muuseumi eesti etnograafiliste
esemete kogu vööde kolleksioon

Artiklis nimetatud vööd:

ERM 186 – Kodavere
ERM 2075 – Suure-Jaani
ERM 3917 – Palamuse
ERM 3918 – Kodavere
ERM 7168 – Rõuge
ERM 8905 – Pilstivere
ERM 8991 – Puhja
ERM 8992 – Puhja
ERM 8993 – Rannu
ERM 11692 – Märjamaa
ERM 13966 – Pilstivere
ERM 14087 – Kolga-Jaani
ERM 15134 – Pärnu-Jaagupi
ERM 15301:2 – Pilstivere
ERM 15341 – Suure-Jaani

ERM 17000 – Karja
ERM 17866 – Viljandi
ERM A 112:1 – Kolga-Jaani
ERM A 112:87 – Põltsamaa
ERM A 151:1 – Põlva
ERM A 192:24 – Kursi
ERM A 292:261 – Viljandi
ERM A 315:11 – Kolga-Jaani
ERM A 408:15 – Meremäe
ERM A 446:824 – Võrumaa
ERM A 509:676 – Pilstivere
ERM A 509:761 – Viljandi
ERM A 509:985 – Pöide
ERM A 509:1141 – Pilstivere
ERM A 784:158 – Tõstamaa
ERM A 794:107 – Põltsamaa

Kasutatud lühendid

ERM – Eesti Rahva Muuseum

Piia Rand. Sandra Urvaku foto.

Piia Rand (s 1966) on TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia magistrant. Õppinud käsitööõpetajaks Tallinna Pedagoogilises Instituudis (1990), töötab käsitöö ja kodunduse õpetajana praeguses Tartu Tamme koolis. Täiendanud end Tartu rahvarõiva- valmistajate koolis, kus töötab nüüd vöökudumise õpetajana, samuti õpetab vöökudumist TÜ VKA Kunstide keskuses ja ERMi suvistes õpitubades. Avaldanud koostöös Saara kirjastusega raamatu „Eesti kirivööd“ (2013, uuustrükk 2016) ning teinud kaastööd arvukatele rahvarõivaraamatutele.

Small patterns at the edges of belts. Types of edge patterns used in Estonian pick-up woven belts and their distribution in Tartu and Võru County parishes

Abstract

Pick-up woven belts form an important element of Estonian women's folk dress. Belts make up one of the largest divisions of the Estonian National Museum's item collection. Pick-up woven belts, and their large variety of patterns, provide ample avenues for research. Belt patterns can be studied on the basis of the large patterns in the middle of the belt, the usage of colour, the appearance and meaning of the patterns, etc. The focus of this article is on the small patterns at the edges of the belts. I will provide a typology of edge patterns and present an overview of the spread of different patterns in Estonia in general, as well as a more detailed account of their spread in Tartu and Võru County parishes.

*Various parts can be distinguished in the patterns of pick-up woven belts (Photo 2): the widest section in the middle of the belt, called the **centre pattern**, which can include a row of different colour thread, the **centre thread**; small patterns at the edge of the belt, called the **edge patterns**; narrow bands separating different sections of the pattern, called the **küü**, and in some regions, a coloured edge – the **edge thread**.*

The edge patterns were divided into two main types based on the technology used. The first main type is the block patterns (Figure 1), where an odd number of linen background threads are threaded between each woollen pattern thread, creating a variety of straight lines and boxes. Block edge patterns were further divided into five sub-types. The second main type includes patterns where two linen background threads are threaded between the woollen pattern threads (Figures 2 and 3), creating patterns with diagonal edges – crosses, rhombuses, triangles, diagonal lines, etc. This main type was further divided into nine sub-types along with a number of variations. The geographical spread of blocked edge patterns is shown in Figure 4 and the spread of diagonal edge patterns in Figure 5. The edge patterns from Tartu and Võru Counties and their prevalence in belts from the parishes of these counties is studied in more detail. In the counties studied here, block edge patterns are preferred, especially the variants P4 and P3 (Figures 6 to 9).

The work carried out here represents just a small fraction of the study of pick-up woven belts. The edge patterns, as well as other parts of the patterns and the belts from other Estonian counties are still waiting to be analysed. By learning to know and see the details of different parts of folk costumes, we will also learn to see their regional characteristics and acquire a deeper understanding of our national culture.

Keywords: folk costumes, pick-up woven belts, belt patterns, pattern types, distribution maps